

Олексій КРЮКОВ, Олександр РАДЧЕНКО

АРХЕТИПНІ ПІДСТАВИ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Постановка проблеми. Із здобуттям незалежності та формуванням політичного курсу України на розвиток демократичної соціальної правової держави набуло надзвичайної актуальності осмислення сутності демократичного політичного режиму, типології перехідних режимів на шляху переходу від авторитаризму до демократії. Ставши на шлях демократичного транзиту Україна зіткнулася з цілою низкою негативних явищ соціально-політичного характеру, від чого в суспільстві розгорілася дискусія – це неминучі «ускладнення» подолання минулого, суб'єктивні прорахунки не-далекоглядного політичного керівництва або «зворотний бік демократії», її природний стан?

На поставлені питання досі немає відповідей. З точки зору авторів за відповідями слід звернутися до глибинних підстав політичних режимів, їх архетипних характеристик, що і становить собою *мету даної статті*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про широку увагу до проблематики політичних режимів у дискурсній рамці вітчизняних політичних та державно-управлінських досліджень. Проте практично одночасно як серед західних вчених (Х. Арендт, Р. Гастіл, Р. Даль, Т. Карозерс, М. МакФаул, В. Меркель, Р. Мертон, А.Пшеворський, К. Пейтман, Д. Растоу, Дж. Сарторі, В. Уоллестайн ін), так і серед російських і українських дослідників сфери політичного (В. Андрущенко, В. Горбатенко, А. Колодій, А. Мельвіль, Г. Латфулін, В. Разін, А. Романюк, А. Фісун, В. Шадт, Ф. Шамхалов, Ю. Шемшученко та ін.) досить часто допускається термінологічна плутанина і різночитання одних і тих же дефініцій. Зокрема, навіть у фундаментальному підручнику з політології під науковою редакцією А. Колодій (допущеному Міністерством освіти України як підручник для вищих навчальних закладів) серед певних основних категорій політології є «політична система», «політичний процес», але марно шукати загальновідому в Європі дефініцію «політичний режим» [9, с. 36].

Фундаментальна восьмитомна Енциклопедія державного управління, видана Національною академією державного управління при Президентові України у статті «Властивості та ознаки держави» про політичний режим згадує лише те, що це сукупність методів і прийомів здійснення державної влади і що розрізняють демократичний, антидемократичний, тоталітарний і авторитарний політичні режими [2, с. 104], а поняття «архетип» в енциклопедії відсутнє взагалі.

Виклад основного матеріалу. У суспільних науках поняття архетип (від грец. *Arche* – початок і *typos* – образ) – прообраз, первісний образ, ідея. Архетипи формують інстинктивні упередження і в той же час являють собою дієві засоби інстинктивного пристосування до світу [4].

У цьому розумінні поняття «політичний режим» є одним з базових архетипів політичної системи, виражає спосіб її функціонування,

**КРЮКОВ
Олексій,
KRYUKOV
Olexiy,**

доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри політології та філософії Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, м. Харків.

Анотація: у статті з точки зору архетипного підходу, аналізуються основні тенденції розвитку політичних режимів на пострадянському просторі. Автори намагаються дати відповідь на питання наскільки реально в умовах транзиту здійснити демократичні перетворення.

Ключові слова: архетип, політична система, політичний режим, демократичний перехід.

УДК 321.01

РАДЧЕНКО
Олександр,
RADCHENKO
Oleksandr,

доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державної служби, управління та адміністрування Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Луганськ.

Анотація: у статті з точки зору архетипного підходу, аналізуються основні тенденції розвитку політичних режимів на пострадянському просторі. Автори намагаються дати відповідь на питання наскільки реально в умовах транзиту здійснити демократичні перетворення.

Ключові слова: політико-управлінська архетип, політична система, політичний режим, демократичний перехід.

УДК 321.01

характер взаємозв'язку державної влади і суспільства. Він являє собою інституційний спосіб взаємодії держави і громадянина, відображає той чи інший рівень свободи, політичної конкуренції між владою та опозицією у формуванні органів державної влади, а також рівень політичної участі громадян, їх впливу на прийняття державно-управлінських рішень, що відображають соціальне представництво і народне волевиявлення [11, с. 18].

Досвід політичних трансформацій останніх десятиліть переконує у тому, що політичні трансформації колишніх авторитарних режимів не завжди означають їх демократизацію. Наслідком подібних поствторитарних і посттоталітарних транзитів стає формування «дефектних», «гібридних» тощо політичних режимів. Відтак проблема типологізації державно-політичних режимів як системи суспільних відносин, є одним з центральних об'єктів політологічних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Тому спочатку необхідно визначитися у співвідношенні політичних систем і політичних режимів. Під політичним режимом ми розумітимемо сукупність характерних для певного типу держави владно-політичних відносин, засобів і методів реалізації державної влади, домінуючих форм взаємодії влади і суспільства, які в сукупності становлять механізм функціонування політичної системи суспільства.

Ядром, стрижневою підсистемою політичного режиму, вважатимемо владні відносини в надрах державного апарату, методи та принципи державного управління, ідеологію та філософію діяльності посадовців, політиків, державних службовців. Виділення саме цієї складової політичного режиму має принципове значення для транзитивних суспільств, оскільки від характеру, спрямування та особливостей владної взаємодії, ціннісних підвалин, форм і методів діяльності представників державного апарату (які, власне, й здійснюють трансформаційні перетворення) найбільш залежить успіх (або провал) демократичного транзиту.

Демократичним політичним режимом прийнято означати таку форму організації суспільно-політичного життя, що заснована на принципах рівноправності його членів, періодичній виборності органів управління, децентралізації та розосередженні влади з метою надання громадянам можливості рівномірного впливу на функціонування владних органів та прийняття рішень відповідно до волі більшості [7, с. 563]

Авторитарний режим являє собою тип урядування, за якого володарі вимагають безперечної покори урядованих [4, с. 17].

У той час як політична система являє собою досить стійку статичну конструкцію, політичний режим має динамічну форму існування і тому менш стабільний, зміни його можуть коливатися в ту чи іншу сторону в межах норм, що допускаються конституцією і законами, особливостями соціокультурного розвитку. Сучасний політичний розвиток визначальною мірою залежить від культурної готовності націй до тих чи інших змін. Відмова від колишніх і сприйняття нових цінностей нерідко продиктована геополітичними інтересами, пов'язаними з приналежністю до відповідної цивілізації.

Таким чином, матриця політичної системи носить чітко визначений інституційний характер і сама політична система, перш за все, є системою інститутів, в той час як матриця політичного режиму

має аксіологічний характер і включає в себе, перш за все, ціннісні детермінанти процесу функціонування політичної системи та політичні відносини. Система є більш статичною, режим по відношенню до неї виступає механізмом, а цінності виступають «приводними ланцюгами» цього механізму. Отже, коли ми звертаємося до системоутворюючих архетипних характеристик системи суспільних відносин, то мова має йти про типи політичних систем, коли ж ми розглядаємо співвідношення різних гілок та інститутів влади в рамках політичної системи, то в цьому випадку йдеться про типи політичних режимів [12, с. 47].

Сутність політичного режиму визначає також і діалектика взаємовідносин громадянського суспільства з державою. Існує три архетипи таких відносин. Перший тип – держава виконує волю громадянського суспільства і буде свої відносини з громадянами на клієнтських або партнерських засадах. За таких умов суспільство ніби наймає державу для управління суспільством. Другий тип передбачає повне поневолення громадянського суспільства державою, коли люди стають гвинтиками деспотичної тоталітарної системи. Третій тип – авторитарний – характеризується певним балансом, рівновагою сил між громадянським суспільством та державою.

У даному контексті можна розглядати й становлення політичних режимів держав на пострадянському просторі, котрі формують взаємодію держави і громадянського суспільства за усіма трьома зазначеними моделями.

До першої групи партнерської взаємодії держави і суспільства можна віднести, в першу чергу прибалтійські країни – Литву, Латвію, Естонію. До другої групи з домінування держави в більшій чи меншій мірі центрально-азійські держави – Казахстан, Киргизію, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан. До третьої – східно-європейські держави і закавказькі республіки – Україну, Росію, Білорусь, Молдову, Грузію, Вірменію, Азербайджан.

Прибалтика історично займала або пронимецьку (Латвія і Естонія), або пропольську (Литва) позицію, і ставши розмінною монетою в період останнього перерозподілу світу змушена була перебувати в єдиному державному утворенні з геополітично чужою Росією. Держави з домінацією православної культури, тим не менш, по-різному орієнтувалися в своєму подальшому розвитку – від максимальної віддаленості з історичних причин (Молдова) до максимальної співпраці (Білорусь) при остаточно невизначеною Україною. Попри конфесійні відмінності в закавказьких державах, радянське минуле їх об'єднало і тісно переплело, створивши складно розв'язувані етнічні проблеми. Їх європейська географічна маргінальність сприяє маргінальності політичної, що полягає в русі у європейському напрямку, але зі своїми кавказькими особливостями. Сильні геополітичні гравці в даному регіоні (Туреччина, Іран) додають політичну невизначеність і привносять своєрідність в політичну ситуацію в закавказьких державах. Центрально-азійські країни, повернувшись до своїх традиційних витоків, будують свою державність, виходячи з власного уявлення про політику і державу, на який чинять істотний вплив провідні геополітичні гравці регіону – Росія, Китай, Іран, а також США, які не бажають виходу з-під контролю важливого геополітичного регіону. Під впливом перерахованих тенденцій в пострадянських державах формуються політичні режими як традиційного характеру з авторитарними рисами, так і демократичної спрямованості з явним нальотом радянського минулого.

Зокрема, Філіп Рьодер говорить про формування на пострадянському просторі чотирьох типів поставоритаризму: автократії, олігархії, етнічно орієнтованих та врівноважених республік [18]. Натомість Олександр Фісун переконаний, що в більшості пострадянських країн формується неопатримоніалізм [136].

Особлива увага дослідників (Ч. Ендрейн, С. Хантінгтон, В. Моммсет, Р. Даль) була прикута до феномену існування (особливо в транзитивних державах) формально цілком демократичних політичних режимів, за яких політичні лідери виходять за межі права під гаслом політичної доцільності, йдуть на безпосередні контакти із

цивільним населенням, громадянськими структурами, широкими народними масами, що підтримують їх, прагнуть мобілізувати широкі верстви суспільства на боротьбу з корупцією, яка символізує попередні «злочинні» режими тощо. Проте подібна політика є лише заграванням з натовпом, надмірні обіцянки ніколи не здійснюються, а справжні мотиви та інтереси правлячої групи далекі від народних і полягають в якнайдовшому перебуванні при владі. Такий режим отримав назву популістського. Докладні світоглядно-ціннісні, інституційно-правові та політико-інструментальні риси популізму наведені в роботі дослідницького колективу НАДУ під головуванням Е. Афоніна [7, с. 287 - 292].

Зазначимо, що в основі більшості класифікацій політичних режимів є ціннісні підвалини співвідношення влади та свободи, особливості механізмів реалізації державної влади та її взаємодії з громадським суспільством. За такого підходу разом з трьома ідеальними режимами – тоталітарним (всесилля влади над суспільством та повна відсутність свободи), авторитарним (всесилля влади над суспільством за певного рівня індивідуальних свобод) і демократичним (повний контроль суспільства над владою з домінуванням прав і свобод громадян) виокремлюється низка режимів, що у відповідності до рівня підконтрольності влади суспільству й ступеню гарантованості прав і свобод громадянина тяжіють до одного з цих ідеальних типів.

Як не парадоксально, але 30-річний досвід дослідження «переходів до демократії» як самостійного напрямку політичної науки (з часу публікації статті Д. Растоу «Переходи до демократії; спроба динамічної моделі» [19]) важко назвати особливо продуктивним щодо вивчення архетипів власне демократії. Транзитологи зазвичай приймали те або інше визначення передбачуваної «точки прибуття» процесу переходу практично апріорі без особливих дискусій [15], особливо не задаючись питанням про те, якою мірою дана теоретична побудова застосовна до вивчення суспільств у процесі трансформації (ймовірно непридатних концепцій в принципі не існує), і що нового воно дозволяє дізнатися про предмет дослідження. Тим часом цілком очевидно, що в світлі пострадянської практики найбільш поширені в літературі моделі демократії виглядають недостатніми.

Трансформацію політичних режимів у пострадянських державах можна умовно розділити на два етапи. На першому етапі в 1990-і роки спрямованість політичних процесів характеризувалася двома ключовими тенденціями: стабілізацією і адаптацією. У прибалтійських державах, які заздалегідь визначили для себе європейський шлях розвитку, ці процеси проходили прискореним темпом. В інших державах спостерігалися схожі тенденції, пов'язані зі стабілізацією обстановки в країні. Так були заморожені етнічні конфлікти (в Абхазії, Південній Осетії, Нагорному Карабасі, Придністров'ї), які остаточно вирішені не були, проте протидіючим сторонам вдалося досягти перемир'я; завершені громадянські війни (у Грузії і Таджикистані). У колишніх союзних республіках до кінця 1990-х рр. сформувалися національні держави, громадяни яких намагалися адаптуватися до нових ринкових умов в економіці, мінімуму держави в соціальній сфері та новим політичним інститутам – демократичним за формою, проте значною мірою традиційним за змістом.

У 2000-ті роки настав другий етап трансформації, який співпав з початком економічного зростання і підвищенням вимог населення до свого добробуту. На перший план виходить проблематика вибору подальших цілей і шляхів розвитку. Дана проблема вирішувалася по-різному. Так, в країнах, де склалися досить активні і розвинені громадянські структури і де правлячі кола вчасно не відреагували на нові виклики, відбулися «кольорові революції» (Грузія, Україна, Киргизія). У Росії владні еліти запропонували населенню нову форму соціального контракту: авторитарне правління в обмін на зростання добробуту. Такий маневр дозволив правлячим колам уникнути демократизації і поступово витіснити публічну конкуренцію з політики. У низці країн (Вірменія, Азербайджан, меншою мірою – Білорусь) владним елітам

за допомогою силових заходів різного штибу і різного ступеня інтенсивності вдалося не допустити розвитку політичних подій за сценарієм «кольорових революцій». У Молдові ж на хвилі вимог соціальної справедливості до влади повернулася Комуністична партія, котра традиційно експлуатувала цей лозунг і зуміла ефективно використати ностальгічні спогади про часи Радянського Союзу. Однак, як показали подальші події, попри на всі політичні відмінності, ніде, в жодній із зазначених країн так і не вдалося домогтися принципово інших моделей розвитку.

Спеціаліст з постсоціалістичних трансформацій А.Рябов [10], відзначає відмінності в трансформаційних процесах країн Центральної та Східної Європи та пострадянських державах. Насамперед, це деінституціоналізація політичного і, значною мірою, економічного життя, що свідчить про непередбачуваність результатів виборів в одних державах і передбачуваності політичного процесу в інших, а також персоніфікація влади, характерна практично для всіх (окрім прибалтійських) держав пострадянського простору. Політичні сили, що перемогли на виборах, прагнуть відразу ж використовувати демократичні інститути для збереження нового статус-кво на свою користь.

Слід зазначити також, що більшість пострадянських держав (крім, мабуть, Білорусії) намагалися вийти з-під геополітичного контролю Росії, вважаючи, що така віддаленість сприяє підвищенню шансів для створення сильної національної державності, заснованої на специфічному для кожної країни політичному режимі.

Спеціаліст з посткомуністичних трансформацій Томас Карозерс у своїй відомій статті «Кінець парадигми переходу» пише про те, що найбільш поширені моделі політичного розвитку перехідних країн слід вважати альтернативними напрямками, «а не проміжними станціями на шляху до ліберальної демократії». На його думку, «хитка середина між повнокровоною демократією та відвертою диктатурою є сьогодні найтипівшим місцем перебування посткомуністичних країн і країн третього світу». Не будучи диктатурами або молодими демократіями, вони належать до так званої політичної «сірої зони», але мають демократичні атрибути, наприклад, певний, хоча й обмежений політичний простір для опозиційних партій і незалежного громадянського суспільства.

У той же час за наявності регулярних виборів і демократичних конституцій «вони страждають від серйозного дефіциту демократії, зокрема, коли йдеться про кепську репрезентацію інтересів громадян, слабку участь у політичних процесах поза голосуванням, неправові дії державних службовців, сумнівні вибори, низьку довіру до державних установ та їх традиційної неефективності» [14].

Таким чином, демократизація політичного режиму в більшості країн пострадянського простору відбувається не за приписаними теоріями транзиту правилами, що сприяє становленню ліберальної демократії, а за власними умовами, які нерідко поєднуються з традиційним характером політичної влади.

Перебування цих країн (за винятком прибалтійських республік) тривалий час в рамках радянського геополітичного простору вплинуло на політичні процеси після здобуття ними незалежності. Однак, незважаючи на початкову подібність посткомуністичних трансформацій, всі зриміше проявляється прагматична тенденція пострадянських країн стати самостійними державами, незалежними від свого потужного сусіда. І політичні режими, що формуються в цих нових суб'єктах міжнародних відносин, підпорядковані саме даній меті. Причому нестійка політія в Росії є фактором, що послаблює російський вплив на пострадянському просторі, що призводить до невизначених геополітичних наслідків. Тому чим раніше Росія визначиться зі своїми зовнішньополітичними пріоритетами, тим більше ймовірності збереження в зоні свого впливу деяких пострадянських держав.

На думку російського дослідника В. Гельмана [1] в цілому, пострадянський досвід зайвий раз підтверджує, що демократія не народжується «сама по собі» або навіть в результаті зусиль «демократів» (нехай ними і рухають найкращі наміри),

але являє собою перш всього «обумовлений результат конфлікту» [17]. Цей, здавалося б, досить банальний висновок може служити «точкою відліку» для подальших досліджень. Основними проблемами демократизації на пострадянському просторі є політична конкуренція і становлення формальних інститутів. Вивчення цих аспектів пострадянської політики в Росії, Україні, Білорусії і (багато в чому) на Заході знаходиться поки на початковій стадії аналізу емпірики з метою підтвердження та / або спростування існуючих теорій (релевантність яких стосовно пост-СРСР часом викликає сумніви). Очевидно, що наступні кроки щодо переосмислення теорій вимагають і інших підходів до вивчення практики пострадянського розвитку.

Висновки. До самого останнього часу розгляд процесів демократизації взагалі і в пост-СРСР, зокрема, проходило в рамках парадигми «голлівудського фільму». Відповідно до неї, «хороші хлопці» (прихильники демократії) протистоять «поганим» (противникам демократії), але в кінцевому рахунку глядачів чекає happy end, тобто успіх «хороших хлопців» [див, напр, 16]. Сьогодні, після усвідомлення того, що happy end навряд чи настане, а «хороших хлопців» в природі не існує (так само як і «поганих»), слід очікувати – як колись в кінематографі – приходу реалізму (у будь-якому можливому сенсі цього поняття).

Реалізм у вивченні політики на пострадянському просторі означає не тільки відмову від нормативного підходу й прийняття існуючих акторів та інститутів такими, які вони є. У більш широкому плані йдеться про реалізацію дослідницьких програм, орієнтованих на виявлення причин і наслідків динаміки акторів та інституційних змін в порівняльній перспективі – як крос-національній, так і крос-регіональній (маючи на увазі порівняння національної та субнаціональної політики в країнах пост-СРСР). Такі дослідження можуть стати точками зростання «нового знання про світ політики в цілому.

Для вивчення субнаціональної політики в Росії такою «точкою зростання» буде, ймовірно, політичний аналіз становлення місцевого самоврядування у великих містах і супутніх цьому процесу конфліктів регіональних і субрегіональних еліт. Для вивчення політики в пострадянських державах нові пізнавальні можливості відкриває аналіз переходу в Білорусі, що дає приклад успішної консолідації недемократичного посткомуністичного режиму.

В той же час в Україні, з одного боку, стався найпотужніший сплеск демократії (Майдан 2004 року), але, з іншого боку, він же і закінчився таким же сильним загальним громадським розчаруванням в демократії як такій, що призвело до соціального відродження «Фенікса з попелу соціальних сподівань» – замовлення на сильну авторитарну владу на останніх президентських виборах в Україні, де реально суперничали тільки два відверто авторитарних лідера – Тимошенко і Янукович.

Нарешті, власне політична практика функціонування формальних інститутів – створення і застосування конкретних законів, вирішення спорів і використання санкцій – також залишається резервом дослідницької порядку денного.

Список літератури:

1. Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика политических режимов постсоветских стран в сравнительной перспективе / В. Гельман. // Полис, 2007 – N2 – С.81-108.
2. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентів України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К. : НАДУ, 2011. Т. 1 : Теорія державного управління / наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін. – 2011. – 748 с.
3. Карбалевиц В. Управляемая демократия: белорусский вариант // Неприкосновенный запас. 2008. № 5 (61). [Электронный ресурс]. / В. Карбалевиц. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2008/5/ka9.html> (дата обращения: 28.04.2011).
4. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.

5. Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу. [Электронный ресурс] / В. Лейбин. – 2-е издание. – М.: АСТ, 2010. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/881/word/arhetip>
6. Макаренко Б. Посткоммунистические страны: некоторые итоги трансформации / Б. Макаренко // Полития. – 2008. – № 3 (50). – С.105-125.
7. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : Навч. посіб. / Національна академія державного управління при Президентові України, Українське товариство сприяння соціальним інноваціям; Ред. кол.: Е.А. Афонін (голова) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 416 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник./Упорядник В. П. Горбатенко; За ред.. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
9. Політологія. Кн. перша : Політика і суспільство. Кн. друга : Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космічна. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с.
10. Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций. Лекция Андрея Рябова на проекте «Публичные лекции Полит.ру». [Электронный ресурс]. / Андрей Рябов. – Режим доступа : <http://polit.ru/lectures/2010/08/12/rjabov.html>
11. Радченко О. Зміст, сутність та типологія категорії «політичний режим» у державно-управлінському дискурсі [Текст] / О. В. Радченко // Актуальні проблеми державного управління : Зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ “Магістр”, 2005. – № 2(24) – С. 15 – 22.
12. Радченко О. Політичний та державноуправлінський режим: операціоналізація дефініцій в категоріальному ряду сфери політичного / О. В. Радченко // Збірник наукових праць ДонДУУ. Серія Державне управління. Т.IX. Вип. 112 – 2008 р. – с. 43–51.
13. Фисун А. А. Демократия, неопартизм и глобальные трансформации: Монография. / А. Фисун. – Х.: Константа, 2006. – 352 с.
14. Carothers T. The End of the Transition Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – Vol.13. №2. – P. 6 – 18.
15. Merkel W. Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung. / Wolfgang Merkel. – Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010 – 561 p.
16. McFaul M. Russia's 1996 presidential election: the end of polarized politics / Michael McFaul. – California : Hoover Press, 1997 – 169 p.
17. Przeworski A. Democracy and the Limits of Self-Government / Adam Przeworski. – Cambridge University Press, 2010 – 200 p.
18. Roeder Ph.G. Varieties of Post-Soviet Authoritarian Regimes. / Ph.G. Roeder. – Post-Soviet Affairs, 1994. – Vol. 10. – № 1.
19. Rustow D. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model / Dankwart A. Rustow. – Institute of War and Peace Studies, Columbia University, 1970 – 27 p.